

POSUDOK

na monografiu Mgr. Andrzeja Borkowského, PhD. *Labyrinty diskurzov v slovanských literatúrach epochy baroka. Náboženstvo - politika – spoločnosť*. COLLOQUIA LITTERARIA SEDLCENSIA XVII, Siedlce, WYDAWNICTWO: IKRiBL 2015, - 248 s.

Barok ako jeden z významných európskych štýlov sa rozšíril koncom 16. – 18. storočia nielen v západoeurópskych, no i vo väčšine slovanských kultúr. Problémy baroka vo všeobecnosti i slovanského baroka najmä v 20. storočí pritiahli sústredenú pozornosť vedcov z rozličných krajín. Vedeckú literatúru venovanú umeniu baroka možno doposiaľ vyčíslit tisíckami publikácií. Samotný jav, ako i nové aspekty v jeho pochopení zostávajú aktuálnymi pre skúmanie. Dôkazom sú rôzne súčasné dotlače diel barokových autorov, ako i v tlači neustále sa vyskytujúce nové kolektívne aj individuálne vedecké práce. Ako príklad možno uviesť, že len v Poľsku v r. 2015 paralelne vyšli dve monografie: monografia s názvom *Ukrajinský barok. Texty a kontexty*, Varšava, 2015. – 382 s., ktorá skúma aktuálne otázky ukrajinského baroka, a nami posudzovaná kniha Andrzeja Borkowského, PhD., ktorá sa zameriava na množstvo podstatných problémov slovanského baroka (predovšetkým poľského, ruského, českého, slovinského).

Cieľom barokového umenia, ako je známe, bolo sprostredkovať pocity postrenesančného človeka, ktorý jednak stratil dôveru v schopnosť ľudského rozumu pochopiť vtedajší svet s jeho neriešiteľnými konfliktmi vo všetkých oblastiach sociálno-spoločenského života, a na druhej strane prežíval silnú túžbu po Bohu. Z toho pramena symbolicko-alegorické spojenia duchovného a telesného, mystického a asketického, mučeníckeho a komického, karnevalového a individuálneho, didaktického a estetického, atď., tvoriace tak zložitú štruktúru a sémanticko-štylistickú mnohorakosť barokového textu a korelujú tak s archetypom labyrintu v kultúrnej oblasti.

A. Borkowski v názve svojej monografie použil slovné spojenie „labyrinty diskurzov“, pričom vysvetlil, že v období baroka *labyrint* plnil minimálne tri funkcie: 1) „splňal funkciu jedného z najpopulárnejších *symbolov*“, 2) bol „*konštrukčným princípom literárnych textov*“, a bol tiež 3) „*prostriedkom... priestorovej...organizácie*“ (s.11). Autor knihy pri opise konkrétnych textov berie do úvahy uvedené možnosti, no zároveň vysvetľuje, že v monografii ho zaujíma *labyrint* predovšetkým ako „termín, ktorý zdôrazňuje charakter a spôsob existencie diskurzov v slovanských literatúrach obdobia baroka“ (s.11). Pre pochopenie samotného *diskurzu* autor vychádza z možností daného termínu podávajúceho „dynamiku ústnych a písomných vyjadrení, schopnosti poukázať na presun v priestore a čase, spoločenské informácie“ (s. 11-12). A. Borkowski za svoj hlavný vedecký cieľ považuje, „vyjadrenie diskurzu ako diela podobného labyrintu, ktoré fungujú v rámci spoločenského života, navzájom sa prenikajú a ovplyvňujú“ (s. 12).

A. Borkowski sa zameril na konfrontačné charakteristiky precedentných textov poľského, českého, slovenského a ruského baroka, a štruktúru monografie prispôbil problematike, ktorá koreluje s tromi oblasťami – náboženstvom, politikou i spoločnosťou. V tomto prípade sa však autor neodrží dôsledne jedného kritéria: pojmy druhové a rodové sú predstavené ako elementy spoločnej paradigmy, i keď je očividné, že „spoločnosť“ ako rodový pojem v podstate pohlcuje druhové – „náboženstvo“ a „politiku“. Avšak tento výpočet autora je kompenzovaný rôznorodosťou analyzovaných materiálov, ich novými interpretáciami a analýzami, ako aj logickými závermi.

Za najdôležitejšiu považujem prvú časť monografie (je aj najrozsiahlejšia a obsahovo najprínosnejšia) – *Náboženstvo*, a preto sa pri tejto časti pristavím podrobnejšie. Každá z troch kapitol, ktoré sú jej súčasťou, nastoľuje a rieši na konkrétnom historicko-literárnom materiáli problém *náboženského* diskurzu. V prvej kapitole je hlavným predmetom výskumu prozaický traktát čecha Jána Amosa Komenského *Labyrint světa a ráj srdce* (1623) a básnická poéma poliaka Kaspera Twardowského *Łódź młodzi z nawalności do brzegu płynąca* (1618), ktoré sú porovnávané a skúmané ako alegorické cestopisy s mnohoročnou biblickou, antickou a stredovekou tradíciou. Odvolávajú sa na množstvo vedeckej literatúry A. Borkowski zdôrazňuje, že Komenský stavia svoj alegorický traktát jednak na kontraste *vonkajšieho sveta* (s jeho pokušeniami, množstvom zla a nerestí) a *vnútorného prežívania nábožnosti* (s jeho snahou priblížiť sa kresťanskému ideálu), ako aj na dynamike, neustálom pohybe, prechode od vonkajšieho k vnútornému, od horizontálneho k vertikálnemu. Najdôležitejším štruktúrnym a dejovým faktorom sa však v texte stáva *putovanie* mladého človeka po meste (vzniká urbanistická rétorika) symbolizujúcom svet s jeho rozvetvenými, alegoricky označenými sociálnymi a mocenskými štruktúrami, ktoré v konečnom dôsledku vyvolávajú ľudské utrpenie, biedu a katastrofy. V monografii A. Borkowského celkovo prevažuje opis a rozprávanie, teda aj v tomto prípade autor krátko, no prísne dodržiavajúc postupnosť, sprostredkúva obsah všetkých 54 kapitol traktátu. V päťach Komenského bádateľ venuje pozornosť putovaniu hrdinu, jeho pobytu v rozličných alegorických toposoch a lókusoch, jeho stretnutiam s rôznymi alegorickými postavami, čím dokazuje pre barok charakteristickú dvojakú predstavu o svete ako o nejakom ideálnom výmysle ľudského rozumu, ale aj ako o zložitej spleti klamstva a zla v každodennom živote. Cestovanie po labyrinte mestského zla dovádza pútnika do stavu úplného bláznovstva a pútnik nenachádza silu obrátiť sa k Bohu v modlitbe. Neskoršie *duchovné prebudenie* hrdinu je zapríčinené zázračným videním Ježiša a uskutočňuje sa tu úplná vnútorná premena postavy, zrodenie pravého kresťana, pre ktorého, ako zdôraznil Komenský, žiaria dve najjasnejšie svetlá – *svetlo rozumu* a *svetlo viery* (Komenský, J.A.: *Labyrint sveta a ráj srdca*. Moskva. Vyd. MIK, 2000, s.76)

Bolo by vhodné, aby autor prvotne upriamil pozornosť na to, že celý názov traktátu českého spisovateľa a teológa („*Labyrint sveta a ráj srdca, to je jasné zobrazenie toho, ako v tomto svete, vo všetkých jeho dielach, nie je nič iné, než iba drina, ťažké skúšky, tma, prízraky a podvody, bremená a smútky a nakoniec averzia k životu a zúfalstvo; avšak ten, kto sa v srdci svojom zjednotí s jediným Pánom Bohom, ten určite nájde radosť a spokojnosť duše*“.) je vo svojej podstate výrazne koncepčný v uvedených barokových metaforách, symboloch, alegóriách, no na druhej strane, v snahe racionálno-rétorickej prezentácii textu a vyniká jeho zameraním na *docere*. Pri charakteristike textu Komenského autor v monografii

kladie dôraz na prvú líniu, druhá je sčasti nevyužitá, čo spôsobilo, že koncepcia českého spisovateľa nie je predstavená natoľko harmonicky, nakoľko by mohla byť.

Základom básnickej poémy poľského básnika Kaspera Twardowského *Łódź mlodzi z nawalności do brzegu płynąca*, je na základe pozorovania A. Borkowského tiež alegória: ľudský život ako skazená loďka plávajúca po oceáne hriechu, pričom jediným záchranným prvkom v jej zápase je kríž. Na cestovateľa, ktorý sa vydal na dlhú plavbu („objavuje sa morská rétorika“, s 48), striehli rôzne „pôžitky“, svetské lákadlá, a až neskôr si pod vplyvom učiteľov uvedomil, že iba „obrátenie sa ku Kristovi spasí loďku“. Dôležitým štruktúrnym prvkom v tejto poéme, ako správne poznamenal bádateľ, je sen cestujúceho, v ktorom Matka Božia pozýva hrdinu počúvať Večného Pastiera, ktorý dokáže doviest' človeka do večného prístavu. Duchovná premena hrdinu sa v tomto prípade uskutočňuje pod vplyvom Krista, Matky Božej a svätých. Bádateľ, na základe dôkladne uskutočnenej komparatívnej analýzy zachytil spoločné prvky v dielach českého a poľského spisovateľa na dejovo-kompozičnom, obraznom, štylistickom stupni, poukázal na intertextualitu oboch textov a spomenul ich didaktický pátos.

V druhej kapitole prvej časti autor preskúmal *Mysticko-asketické prvky v slovanských literatúrach obdobia baroka na základe diel protopopa Avvakuma, Marianny Marchockej, Kristíny Poniatovskej a Žofie Tomickéj*. Pozornosť A. Borkowského pritiahli predovšetkým duchovné autobiografie ruského protopopa Avvakuma (okolo r. 1620-1682) a poľskej karmelitánky Marianny Marchockej (1603-1652). V textoch uvedených autorov – *Život protopopa Avvakuma, ním samým napísaný*, a v *Mystickej autobiografii* sa bádateľ usiloval odhaliť určité podobnosti a príbuznosť, ako aj poukázať na odlišnosti textov (s. 59).

Pri charakteristike *Života protopopa Avvakuma* A. Borkowski predstavil, opierajúc sa o rozsiahlu vedeckú literatúru, náboženskú klímu epochy a informoval o problematike rozkolu v ruskej pravoslávnej cirkvi, následne sa podrobnejšie pristavil pri hlavných epizódach mučeníckeho života hrdinu, pričom upriamil pozornosť na autorovo majstrovské využitie rôznych opisov, úvah, rozprávání vložených do chronológie vlastných životných udalostí. Poukázal tiež na prvky cestovania, denníka, živého dialógu v texte, čo rozšírilo žánrové hranice životopisu a vyviedlo ho za presne definovaný rámec kánonických textov. Na príklade autobiografie protopopa A. Borkowski ukazuje, ako liturgická mystika, ktorej sa zúčastňuje počínajúc krstom každý kresťan, prerastá do najvyššej a najplnšej formy kresťanskej mystiky – do asketizmu, v ktorom sú stelesnené ideály a úsilie veriaceho človeka. Okrem toho, v súvislosti s Avvakumom používa aj duchovný termín mučeníctvo. Odkazujúc na V. Jakubovského, autor monografie zdôrazňuje, že protopop je „pevným ochrancom pravej a ortodoxnej viery a sú mu vlastné črty svätého a mučeníka“ (s.66). *Mystická autobiografia* Marianny Marchockej neobsahuje také výrazné dramatické udalosti ako *Život Avvakuma*. A. Borkowski pokladá za dôležité objaviť v nej hlavné tendencie v modelovaní duchovnej cesty karmelitánky, a preto upriamuje pozornosť na fakt, že od detstva jej bola vlastná nábožnosť, v mladosti silná túžba odísť do kláštora, v zrelom veku nekompromisný rehoľný život, modlitby, fyzické bolesti, duchovné pokušenia, zjavenia, extázy, a nakoniec asketizmus – ako schopnosť zaprieť seba a podriaďiť sa vôli Božej. Bádateľ nachádza určité podobnosti (no i podstatné rozdiely) v skúmaných textoch a prichádza k záveru, že „mysticko-asketický diskurz sa silno prejavuje v dielach oboch autorov, ale obrazy nimi vytvorených hrdinov manifestujú príbuznosť v stálosti charakterov, bohatom vnútornom živote, mystických

prežívaniach“ (s. 74). Autor sa následne upriamil na skúmanie zjavení Kristíny Poniatovskej a Žofie Tomickej, podrobne charakterizoval štruktúru slovami zachyteného „mystického zážitku“, poukázal na jeho význam a určil charakter obraznosti. Tak, skúmajúc napr. zjavenia Poniatovskej, autor monografie upriamil pozornosť na kompozičné zjednotenie textov využitím takých prvkov, ako nadpis, čas a miesto zjavenia, psychický a fyzický stav vizionárky, ňou opísaný obraz videnia, snahu o interpretáciu symbolicko-alegorického obsahu. Texty skúmané autorom v kapitole o Poniatovskej a Tomickej nie sú zväčša zaujímavé pre analýzu, avšak zborníku nábožensko-poučných poviedok *Velké zrkadlo* sa venuje veľké množstvo vedeckej literatúry v rôznych jazykoch. V monografii A. Borkowského je toto dielo aktualizované predovšetkým v dvoch aspektoch: v prvom rade sú charakterizované skúsenosti recepcie pamiatky/pamätníka na slovanských teritóriách a je zdôraznený „veľký vplyv daného diela na literárny a duchovný život východných Slovanov“ (s.92), v druhom rade je tu osobitne vybraný súbor textov, hrdinami ktorých sú heretici (zákonníci, farizeji, luteráni, prívrženci ariánstva, jednoducho odpadlíci), a na tomto tematickom základe je skúmaný antiheretický diskurz, prítomnosť takých kľúčových pojmov ako „pekelné muky“, „nečistá sila“, a tiež morálno-etické príklady a poučenia z kníh Svätého Písma.

V časti *Politika* A. Borkowski pokračoval v rozpracovaní témy heretikov a inovercov, no už na materiáli textov poľského teológa Petra Skargu (1536-1612). Jeho *Kazania sejmowe a Wzywianie do pokuty* sú skúmané bádateľom ako príkladové texty staropoľskej polemickéj literatúry a dávajú nielen jasnú predstavu k zložitým spoločensko-politickým a náboženským vzťahoch v Poľsko-litovskej únii na prelome 16. a 17. storočia, no i o výnimočnej pozícii kazateľa ako vizionára a proroka, orientovaného na biblické knihy a strážiaceho národné hodnoty. Výsledkom analýzy diel známeho proroka je autorovo odhalenie všeobecnej predstavy Skargu o heretikoch (inovercoch) a pohanoch. Autor charakterizoval jeho bohato ozdobný rečnícky štýl, upriamil pozornosť na charakteristické štylistické osobitosti v opise heretikov, ktorých obrazy sa spájajú, porovnávajú (niekedy dávajú do kontrastu) s rastlinami (výhonok viniča, dub, jablkový plod, semeno) a zvieratami (vlky, levy, leopardy, barany, ovce, teľatá), s ľudským telom (jeho údmi a chorobami), s mestom, budovami, pevnosťami a pod. Podľa autorovho skúmania, všetky tieto prostriedky umeleckého zobrazenia, Skarga použil s cieľom polemizovať, odvrátiť od heretickosti a zabrániť možným politickým rizikám ohrozujúcim bezpečnosť štátu (s. 107-108).

Samostatnú kapitolu A. Borkowski venoval barokovému beštiáriu, presnejšie povedané obrazu koňa v politickom a panegyrickom diskurze autora memoárov epochy baroka Jána Chryzostoma Paseku (1636-1701). Na základe detailného štúdia osobných poznámok poľského šľachtica, a tiež doplnením rozličných historických a umeleckých prameňov, staropoľských odborných príručiek, A. Borkowski poukázal na unikátnu kultúrnu úlohu koňa, jeho funkcie vo vojenských akciách a význam v rytierskej kultúre, osobitne spomenul „empatický a hlboko emocionálny vzťah medzi jazdcom a jazdeckým koňom“, poukázal na semiotiku predpovedania, uviedol tiež niektoré komické alebo groteskné situácie, naštudoval množstvo iných zaujímavých pozorovaní a poznámok Paseku o koňoch. Preskúmaním materiálov bádateľ prišiel k záveru, že „kôň je v *Zápiskoch* podstatným elementom rétorickej kultúry a – v širšom poňatí – politického diskurzu, hrdinami ktorého sú moskáli, Švédi, Maďari, Litovci, Turci alebo Poliaci“ (s.138).

V ďalšej kapitole autor upriamuje pozornosť na charakteristiku, hodnotenie i vnímanie Turkov a Tatárov (ktorí v 17. stor. viedli početné vojny) takými významnými predstaviteľmi baroka, akými bol napr. ukrajinský básnik Lazar Baranovič (1593-1694) a poľiak Václav Potocký (1625-1696). A. Borkowski na charakteristike málo skúmaných diel predstavil pohľady oboch autorov na vojenskú hrozbu zo strany Turkov a Tatárov. Popri všetkých odlišnostiach u skúmaných básnikov bádateľ objavil v ich tvorbe zhodu vo vnímaní Tatárov, t.j. vnímanie jednoznačne nepriateľské, dominujúci silný strach pred vojenskou expanziou a krutosťou moslimov-islamistov. Spozorované postoje, podľa A. Borkowského určujú charakter politického diskurzu epochy.

V poslednej časti *Spoločnosť* autor preskúmal židovstvo v Poľsko-litovskej únii, skúmal poľskú hippológiu a svoje skúmanie zakončil kapitolou venovanou epochálnym katastrofám. V 17.stor.v Poľsku, ako uvádza autor monografie, sa viditeľne zvyšuje počet textov s antižidovským obsahom (s.153). Podľa jeho pozorovaní sú Židia predstavení v paškviloch, pamfletoch, fraškách, obširných polemických traktátoch a iných žánrových formách ako etnická skupina spojená predovšetkým so ziskovou výrobou alkoholu a jeho predajom, a taktiež s obchodovaním s potravinami, oblečením, zlatom a pod. V barokových textoch sa posilňuje obraz Žida-predavača, úžerníka, prenajímateľa, ktorý sa „šikovne pohybuje na multikultúrnom južnom pohraničí Poľsko-litovskej únie, kde sa zmiešava poľská, ukrajinská, slovenská a česká kultúra“ (s.156). V literatúre daného obdobia sa silno prejavoval problém náboženských rozdielov. Vzťah Židov k Talmudu, Tóre, bol často asociovaný s mágiou, kontaktami s nečistou silou, čo zapríčinilo nedôveru Poliakov k Židom, ba dokonca strach voči nim. Nakoniec antisemitský diskurz, podľa pozorovania autora, nadobudol absolútny charakter. Popri tom A. Borkowski uviedol zaujímavý paradox: ako bolo v spoločenských diskusiách židovstvo predmetom ostrej kritiky a osočovania, v praxi sa rozvíjalo, posilňovalo a dokonca vážne postupovalo po spoločenskom rebríčku. To znamená, že v spoločenstve existovala i určitá tolerancia.

Ďalej A. Borkowski študoval príklady „úžitkovej literatúry“, a to najmä tri hippologické príručky (*Hippológia, t.j. knihy o koňoch* Krištofa Dorogostajského, *Hippológia, alebo spôsob poznávania, výcviku a drezúry koní*, napísaná Krištofom Peňonžkom a anonymný text *Gospodarstwo jezdeckie, strzelcze i myśliwcze do druku podane z r. 1690*), kde objavil nielen dobové praktické dôkazy a náučné state k téme chovu, drezúry a liečenia koní, no i farbisté folklórno-mytologické a literárne opisy týchto zvierat. Výsledkom bolo zistenie, že *konský diskurz* obdobia baroka je nehomogénny a zahŕňa niekoľko druhov praktických rád, vedeckých, hlavne medicínskych odporúčaní, ako aj mytologických, folklórnych, literárnych obrazov.

Záver poslednej časti ako aj celej knihy tvorí kapitola venovaná katastrofám obdobia baroka (na materiáli diel Jána Žabčica, Štefama Korbeľa, Jána Čerňanského, anonymných autorov), a autor týmto akoby demonštruje koniec veľkej kultúrnej epochy.

Treba priznať, že nie všetky texty, ktoré vznikli v období baroka nesú charakteristické črty veľkého barokového štýlu, každý z nich však disponuje vlastným „hlasom“ tvoriacim polyfóniu epochy. Zásluha autora monografie spočíva v tom, že sa usiloval odhaliť aj tie, doposiaľ vedou „nepreskúmané hlasy“ a určiť ich miesto v slovesnej kultúre Slovanov. Skúmajúc zložité labyrinty diskurzov v slovanských literatúrach obdobia baroka, autor upriamil pozornosť predovšetkým na problémovo-tematické, obrazno-symbolické,

intertextuálne a štylistické podobnosti, no zároveň sa usiloval u predstaviteľov rozličných slovanských kultúr nájsť aj elementy odlišné, niekedy kontrastné. Tento „ústup“ od tradičných komparatistických smerovaní sústreďuje pozornosť na mnohostrannosť a zložitnosť skúmaných javov.

V procese čítania monografie vzniklo niekoľko diskusných otázok, na ktoré by som rada počula odpovede autora:

1. Čo obsahovo a formálne charakterizuje pojem „slovanský barok“?
2. Čím je podmienený výber diel skúmaných v rámci štyroch kultúr, ako je uvedené v monografii (poľskej, ruskej, slovenskej, českej), hoci v texte sú analyzované aj diela ukrajinského baroka?
3. V súvislosti s barokom sa vo vede používa formulácia, ktorá označuje tradičný „barok za archetypický labyrint v kultúre“. V monografii je uvedená formulácia: „Diskurzy obdobia baroka ako výtvary podobné labyrintu“. Prosili by sme autora skomentovať obe tieto formulácie.

Poznámky:

1. Ako bolo už spomenuté, nie je dôsledné jednotné kritérium na úrovni problémovo-tematického štruktúrovania monografie.
2. *Velké zrkadlo* nie je východoslovanským dielom 17. stor., ako je uvedené v monografii. (s.7)
3. Obsah literárnych textov vo vedeckej monografii je potrebné vysvetľovať orientujúc sa na zdroj, a nie na učebnicu (pozri s. 16-17); taktiež nie je účelné včleňovať podrobné charakteristiky toho alebo iného žánru, opierajúc sa o všeobecné slovníkové heslá (napr. čl. J. Sokolskiego, *Poemat alegoryczny*, w *Słowniku literatury staropolskiej /1998/* je predstavený rozvinutými citátmi na s. 19-20).
4. V mnohých prípadoch skúmané texty sa citujú buď v preklade na ruský jazyk alebo po poľsky, i keď je uvedený iba jeden zdroj. Tak je predstavený napr. text *Kazań sejmowych* Piotra Skargi na s. 111-121. Uvediem malý príklad. Na s. 120 je text formulovaný takto: „ich odwahu demonštruje tento fragment: Pohania za Poľsko-litovskej únie zomierali, nemajúc nádej po smrti, [...] na samej tyłko poczciwej sławie u ludzi przestając“; poznámka pod čiarou poukazuje na *Kazania sejmowe*, s. 59. Nie je nám jasný význam takýchto dvojazyčných zhôd.
5. Žiaľ, v texte sa nachádza dosť štylistických nepresností a chýb (pozri s.8, 11, 12, 13, 20 a.i.)

Bez ohľadu na uvedené pripomienky, recenzovaná monografia je samostatným, originálnym vedeckým skúmaním, jej autor disponuje nevyhnutnou rozhľadenosťou v oblasti analyzovaných vedeckých problémov, vyníma sa celkovou erudíciou (vzdelanosťou), schopnosťou pozorovať, klasifikovať a zovšeobecňovať získané výsledky. Práca celkovo zodpovedá požiadavkám na habilitáciu.

Usudzujem, že Mgr. A. Borkowskiemu, PhD. je možné udeliť požadovaný vedecký titul.

prof. Ludmila Lucewicz